

ЗА НЯКОИ ТЕХНОЛОГИЧНИ ОСОБЕНОСТИ НА СТЕНОПИСИТЕ НА ГРОБНИЦАТА НА HONORIUS ОТ ИЗТОЧНИЯ НЕКРОПОЛ НА СЕРДИКА

Китан КИТАНОВ (Велико Търново)

Периодът от I до IV век по тракийските земи се характеризира с политически, социално-икономически и етнически промени. От I век местното тракийско население е включено в границите на Римската империя. По-големите тракийски селища се урбанизират и превръщат в административни центрове на новите римски провинции. Този процес на романизация съвпада и с миграционните движения на Балканския полуостров, започнали към I век и разпространили се през II и III век. Преселници от италиейските земи, търговци и дребни собственици от Мала Азия и Сирия емигрират поради създадите се благоприятни икономически условия¹. Тези процеси спомагат Балканите, да станат обект на разпространение на християнството². Промените, настъпили в резултат на тези процеси, рефлектират върху начина на живот на местното тракийско население, особено на онази част от него, която живее в близост до големите пътни артерии и градове. Именно през този период се констатира постепенна еволюция в погребалните ритуали и в устройството на гробните съоръжения.

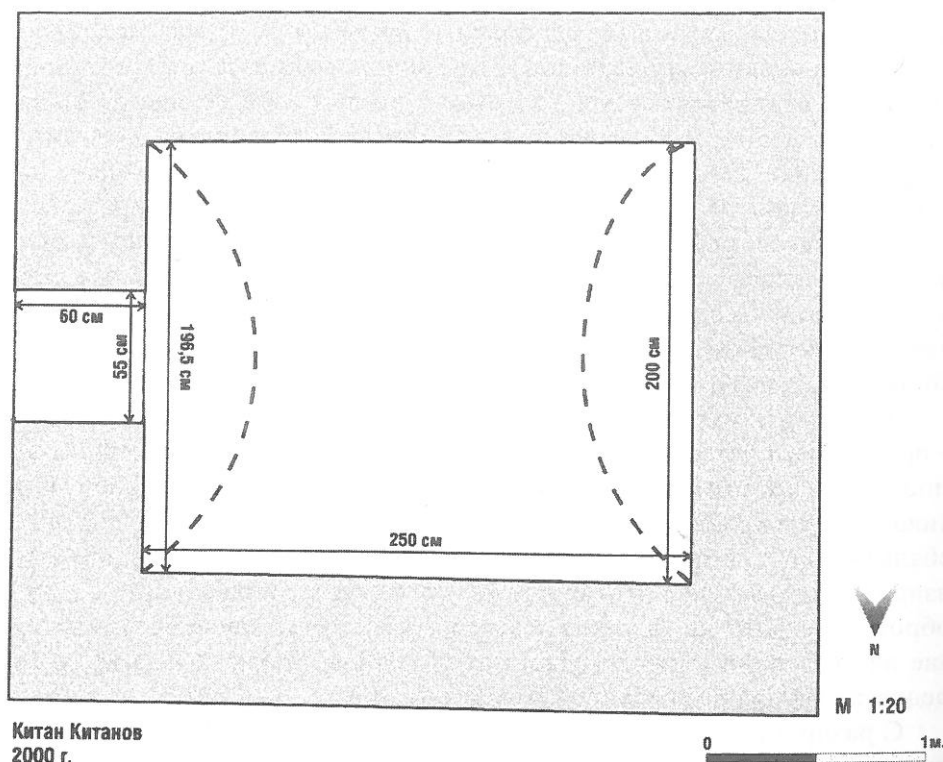
Характерен за римската епоха на Балканите е биритуализмът, който през III век постепенно се променя в полза на трупополагането, налагащо новите типове и форми свързани с този наложен отвън обряд³. Под влияние на утвърдената християнска религия в началото на IV век погребалния обряд прогресивно се опростява, а съоръженията се универсализират и уеднакъвяват. Устройството на гроба е продиктувано от по-доброто запазване на тялото и осигуряване по такъв начин обезсмъртаване на личността. Християнската идея за възкресението на мъртвите представлява окончателна и завършена форма.

С разпространение на християнството един от видовете гробни съоръжения получил силно развитие от втората половина на III век до VI век са зиданите гробове. По форма те биват: гробове мавзолеи, гробове

с плоско покритие и полуцилиндрично засводени гробници. Най-изполваната форма на гробно съоръжение е засводената зидана гробница. В началото на своята поява, както и в другите райони на средиземноморския свят те са първоначално езически. По план и конструктивни особености тези гробници имат близки черти с гробниците от т. н. „македонски тип“, използвани в западните части на Балканския полуостров в доримската епоха⁴. Липсата на дромос (с изключение на Хисарската гробница) и поради отдалечеността от епохата, в която са били създадени се приема, че през периода от края на III век до края на VI век е налице едно самостоятелно архитектурно решение.

От този тип гробни съоръжения бе открита една гробница по време на археологическо проучване на терена на Източния некропол на Сердика, около църквата „Св. София“ през 1989 г.⁵. Гробницата е разположена на около 15 м. От северозападния ъгъл на църквата и е на около 0,50 м. под нивото на терена. По план тя е еднокамерно правоъгълно помещение, което е засводено с полуцилиндричен свод (фиг. 1). Ориен-

ОСНОВЕН ПЛАН
на Гробницата на Нопоgius, Източен некропол, Сердика

Китан Китанов
2000 г.

Фиг. 1 Основен план на гробницата

тирана е изток — запад с вход на източната стена. Гробницата е изградена от смесен градеж от тухли и камък като западната стена е изцяло изградена от ломени камъни, споени с хоросан, а другите стени и сводът — от тухли, споени с хоросан. Отвън засводената част е покрита с хидроустойчива хоросанова замазка. Дължината на западната стена е 2 м, на северната стена 2,50 м, на източната стена — 1,96 м. Входът на източната стена е засводен и е с размери — 0,87 м х 0,55 м х 0,60 м (дълбочина). Засводяването е в посока север — юг и започва на 0,70 м от подовото ниво. Стените са гладки без допълнителна архитектурна украса. Варовата мазилка, с която са измазани стените и сводът на гробната камера, е еднослойна. Повърхността ѝ е покрита със стенописна украса, състояща се от кръстове, надписи и растителни орнаменти. Според стенописната си украса тя може да бъде определена от типа гробници с кръстове⁶. Изписаните кръстове (по два на западната и източната стени и по един на северната и южна стени) са от така наречения латински тип кръстове, чиито краища на раменете им се разширяват и завършват с точковиден орнамент. В средокръстието на всеки един от тях има по един бял малтийски тип кръст. На западната стена двата кръста са с височина от 94,5 см и дължина на късото рамо от 39 см, ширината на рамената е 6 см. От среднокръстията на двата кръста в горната им част излизат по две зелени бръшлянови листа, а около тях са нарисувани растения, чиито ветки свободно се извиват между тях и страничните полета. Стъблата и листата са зелени. Вейките завършват с тъмночервени трилистни цветове, оградени от по три трилистни зелени листа на чашката. От стеблата на растенията излизат вертикални черти, завършващи с по три трилистни зелени листа на чашката, а от зелените чашки виещи се ластари. Над двата кръста е изписан надпис: DOMINUS (фиг. 2). На южната стена е

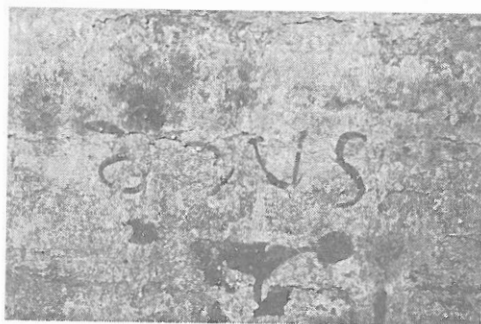

Фиг. 2. Западна стена на гробницата

изобразен само един кръст, ограден странично от зелени растения, а над него е изписан с червена боя надпис: DEUS (фиг. 3, 4). На северната стена над кръста са запазени фрагментарно букви, които могат да бъдат разчетени като: SCS (фиг. 5, 6). Стенописната украса на източната стена

Фиг. 3. Южна стена на гробницата.
Детайл.

Фиг. 4. Надписът над кръста на
южната стена

Фиг. 5. Северна стена. Детайл.

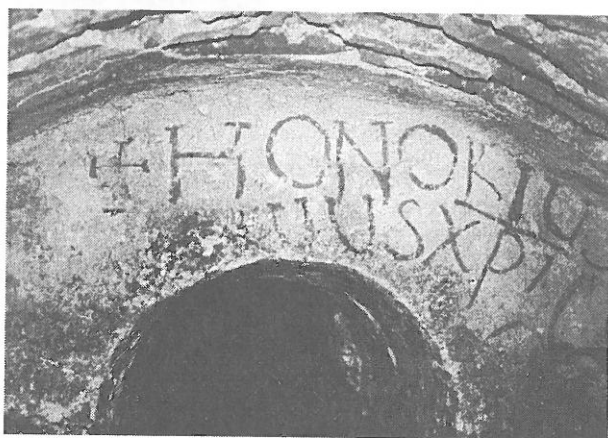
Фиг. 6. Надписът над кръста на
северната стена

включва два кръста, разположени от двете страни на входа, като между раменете са изписани същите растителни орнаменти както и на западната стена и надпис, разположен над входа на гробницата, от който се разчита: +HONORIUS

SERVUS XPI (фиг.7, 8).

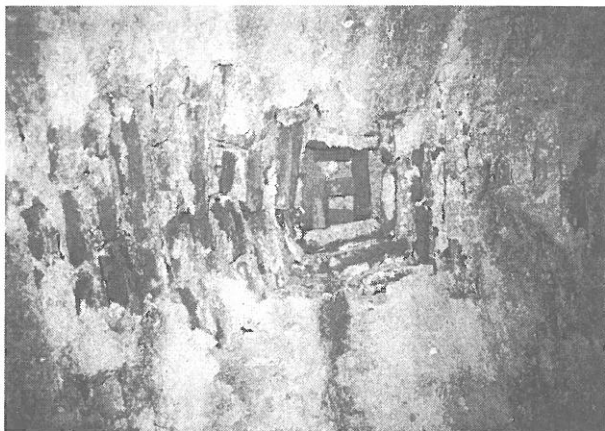
Фиг. 7. Източната стена на гробницата.

Фиг. 8. Източната стена. детайл с надписа над входа на гробницата.

Мазилковият грунд на свода на гробницата е силно деструктурирал, на места липсва, поради което следи от стенописи не се констатират (фиг. 9).

Гробницата се датира от края на V и началото на VI век като най-близки паралели на стенописната украса на гробницата могат да бъдат посочени няколко гробници с кръстовете от същия некропол: гробницата на ул. „Бенковски“⁷, гробница № 1 под Народна библиотека „Св. Св. Кирил и Методий“⁸, гробница № 2 описана от Кр. Миятев⁹. Аналогични сравнения могат да бъдат направени и със стенописите на гробницата с кръстовете от Сандански¹⁰, както и три гробници с кръстовете, надписи и

Фиг. 9. Свод на гробницата

растителни орнаменти от Стара Загора, едната от които е точно датирана^{11,12}.

За изследване на мазилковите грундове, използваните пигменти, свързватели и техника на изпълнение на стенописите бяха взети 7 проби, от които 3 проби на мазилкови грундове и по две проби от червения и зеления пигменти. Мазилковите фрагменти бяха с размери от 1,5 см до 6 см, пробите на полихромните слоеве с размери от 0,5 см до 1,5 см.

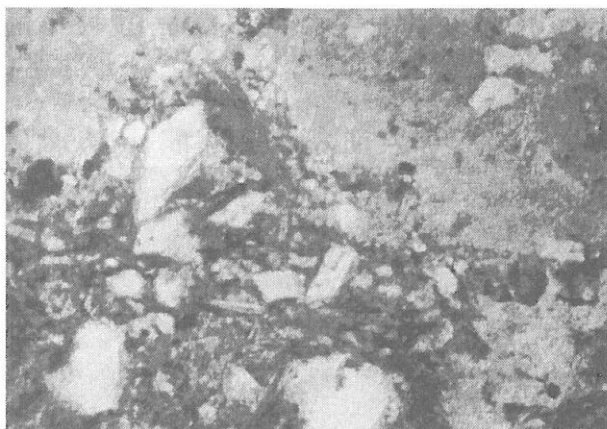
За установяването на качествения и количествен състав на минералните компоненти, съставляващи мазилковите грундове и пигменти, както и за вида на използвания свързвател, бяха проведени физико-химични изследвания като бяха използвани методите на микроскопския, микрохимическия, рентгено-спектралния (ЕСМ) — електронна микросонда, сканиращо електронно-микроскопския (СЕМ) и гранулометричен анализ. Изготвени бяха 4 дюншлифи и 3 аншлифи от взетите за анализ проби. Минераложното изследване на мазилковите частици и пигменти се извърши чрез анализиране на изготвените дюншлифи с поляризационен микроскоп в допълнение към изследването на фракциите от гранулометричния анализ под бинокулярен микроскоп и сканиращия електронен микроскоп.

За установяване на наличието и вида на органичен свързвател в състава на полихромните слоеве бяха проведени микрохимически анализ и тънкослойна хроматография.

Изследванията бяха проведени в катедра „Петролна геология“ на Минно-геоложкия институт и в катедра „Консервация и реставрация“ на НХА „Н. Павлович“.

Съставите на две мазилкови проби от стенописите на гробницата бяха анализирани: проба от хоросана, спояващ тухления градеж, и проба от варовата мазилка, положена върху тухлената основа.

Хоросанът, използван като спойка на градежа на гробницата, е със светлокафяв до бял цвят, силно порест. Съставен е от вар с примес на микрозърнест калцит и пълнител, който е с пясъчно-гравийни размери. Количеството на пълнителя е около 80%. В състава му се установяват литопласти на гранитоиди, кварцити, червени ясписоиди, червени пясъчници и др. Значително е количеството на зърната от кварц, ортоклаз и плагиоклази. Често срещани са фрагменти от червена керамика и по-рядко светлооцветените до полупрозрачни късове от неопалена керамика, които са изградени изключително от глинесто вещество (каолинит) и с незначително количество от алевритни зърна (фиг. 10). От тях се раз-

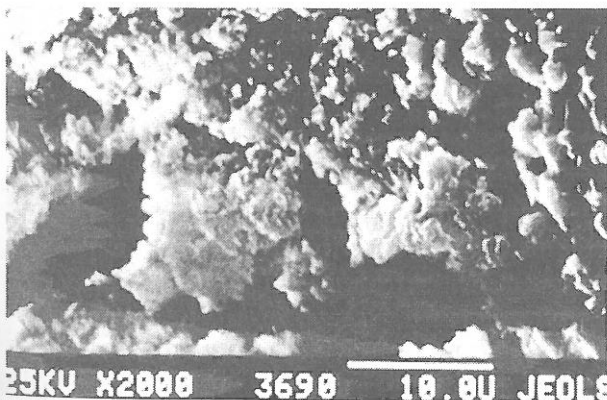

Фиг. 10.

Микрофотографията на дюншлиф при преминаваща светлина на проба от хоросан, спояващ тухления градеж. Фрагмент от керамика с кварцови зърна в предимно варова мазилка (сиво – горе)

личават кварц, ортоклаз, плагиоклази, циркон, които във външната си част са слабо кафеникаво оцветени, вероятно от незначителната им степен на опалване. Светлокафеникавият цвят на хоросана се дължи на наличието на хематит, индикиращ се чрез FeO (фиг. 11).

Мазилката нанесена на вътрешните стени и свода на гробницата е еднослойна и е с дебелина от 1,5 см до 2 см. Повърхността на мазилката

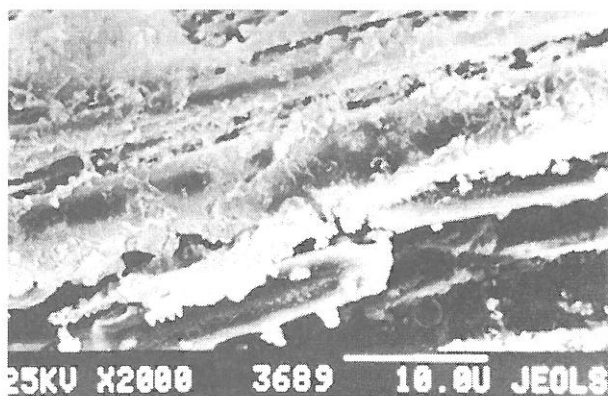

Фиг. 11. СЕМ-фотография на проба от хоросана. Калцитна вар (светло) с примесен в нея хематит (тъмно между каналите) и удължена микропора (долу вдясно)

не е полирана и служи за грундова основа на полихромните слоеве. Основната маса от мазилката е от вар с микрозърнеста структура. Прахообразният калцит представлява примес в нея и е незначителен по обем. Пълнителят е в минимално количество (под 10%) като е предимно с пясъчни размери. Разпознават се зърна от матов кварц, фелдшпати, серацит и др. Констатират се варовикови късове с макро-до дребнозърнеста структура. Размерите са от 0,5 мм. и най-често овални. Наблюдават се пори и канали с кръгло сечение. Стените на каналите са неравни и представляват отпечатъци от растителни останки. По стените на каналите са наслоени налепи от микрозърнест калцит, който вероятно е отложен покъсно в резултат на инфилтрационни процеси (фиг. 12, 13). С калцит са

фиг. 12. Микрофотография на дюншлиф на проба от мазилковия грунд, заснета при поляризационна светлина. Грагмент от напречен пререз на калцицитизирана растителна осанка (сламка).

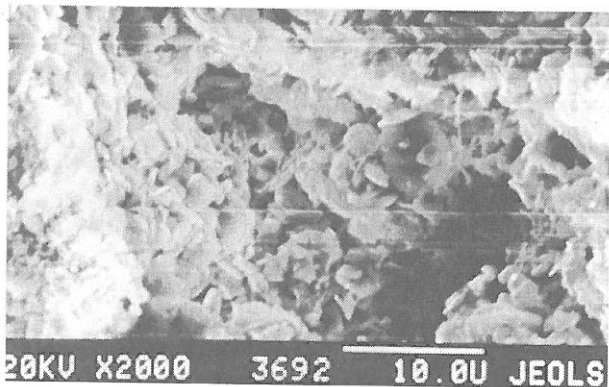
фиг. 13. СЕМ-фотография на мазилковия грунд. Отпечатък от растителна осанка, инкрустиран с вторичен калцит.

запълнени и някои естествено образувани клиновидни микропукнатини. При направения количествен обемен анализ бе установено, че мазилката се състои от около 92–95% CaCO_3 и около 2–3% инертен пълнител съставен предимно от Al_2O_3 , SiO_2 и FeO , което говори за използването на почти чиста вар. Останалите примеси могат да се свържат с първичния състав на останките от фибров пълнител (слама), за които се съди от характерните им отпечатъци в състава на мазилката. Влакната на фиб-

ровия пълнител са успоредно разположени на стенописната повърхност. Повишеното съдържание на CaO (53,07 %), доказано и от микроскопските изследвания, както и наличието на незначително количество на MgO (0,53 %) показва, че калцитът е нискомагнезиален.

Стенописната украса на гробницата е изпълнена като са използвани основно два цвята: червен и зелен. От направените изследвания се отчетоха следните резултати:

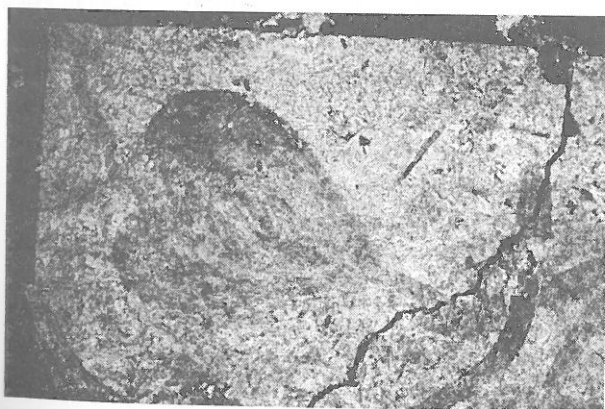
— червен пигмент: При наблюдение под стереомикроскоп се установи, че пигментът е светлочервеникав. Дебелината на полихромния слой е под 0,2 мм като повърхността му е неравна. Строежът му е микрокристалинен. При направения рентгено-спектрален анализ (ЕСМ) — електронна микросонда се установи, че съдържанието на FeO е сравнително ниско (1,42 %), но независимо от това то е достатъчно да оцвети в червено калцит-варовата основна маса на червената боя (фиг. 14). Останалите компоненти в състава на пигмента се дължат на примеси във варта, сред

Фиг. 14. СЕМ-фотография на проба от червения пигмент. Кристална вар (светло) с примесен в нея хематит (тъмно между каналите) и удължена микропора (долу вдясно)

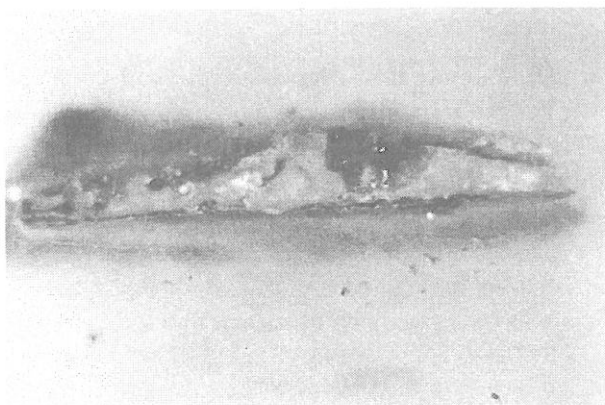
които множество силикатни зърна. Оцветяващият червената боя минерален компонент бе определен като хематит¹³.

— зелен пигмент: Той е положен върху стенописната повърхност полупокривно и велатурно (фиг. 15). Оцветяването на повърхността има

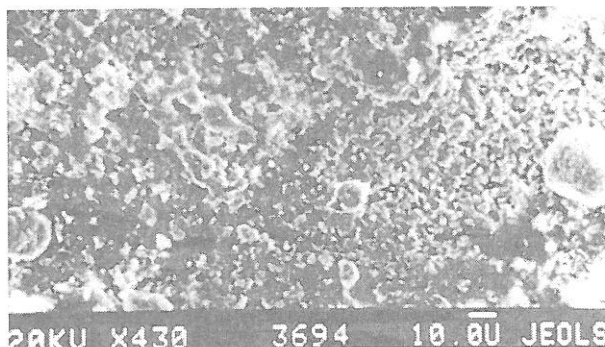

Фиг. 15. Макрофотография на детайл от стенописите на западната стена. Зеленият пигмент е положен полупокривно и велатурно като структурата му е едрозърнеста

микропетнист характер. Цветът му е с тревисто- до светлозелен отенък, който на места праминава в светлокафеникаво зелено. Пигментният слой е проникнал в различна степен в мазилковия грунд (фиг. 16). Съставът му е микрокристалинен. На места в зеления полихромнен слой се наблюдават наситено зелени много дребни зърна (фиг. 17), което показва, че

Фиг. 16.
Микрофотографията на анилиф на зеления пигмент. Пигментът е неравномерно положен върху мазилката. На повърхността му се вижда покритие от прозрачна калцитна корица.

Фиг. 17. СЕМ-фотография на проба от зеления пигмент. Зеленият пигмент е с разнозърнеста структура, смесен е с вар.

той не е фино диспергиран. Резултатите от електронната микросонда показаха, че в пробата липсват химичните елементи Zn, Cu, Co, Pb и As, които индикират най-разпространените зелени минерални пигменти. Наличието обаче на Ca, Si, Al и Fe дават известно основание да се предполага, че като пигмент може би е бил използван глауконит (зелена земя). Невъзможността да се даде еднозначно твърдение за това се дължи на обстоятелството, че при направения анализ на пробата не бе доказано наличието на калий (K), чието съдържание в глауконита е в порядъка от няколко процента¹⁴.

На повърхността и на двата полихромни слоя се констатира тънка корица от блестящи калцитни кристали.

Изследванията, свързани с установяването на органичен свързва- тел (яйце, казеин, растителни гуми, желатин) в състава на полихромните слоеве дадоха отрицателни резултати. От друга страна, наличието на

вар в състава на червената боя, както и присъствието на тънка калцитна корица на повърхността и на двата полихромни слоя и наличието на калцитно-варови частици в състава им предполагат за свързвател да е използвана варта на мазилковия грунд като пигментите са нанесени върху все още мократа мазилка. Това не изключва възможността да са използвани чисти пигменти омокрани само с вода, които нанесени върху все още мокрия мазилков грунд да са се смесили с варовите частици на повърхността му.

От така направените изследвания и анализи могат да се направят следните заключения за материялите и техниката на изпълнение на стенописите на гробницата:

— хоросанът, спойващ тухленият градеж, е варово-пясъчен като е използван голям процент пясъчно-гравиеен пълнител (ок. 80%) в състава, на който има и фрагментирана керамика;

— основният материал използван за еднослойният мазилков грунд на стенописите е нискомагнезиална вар смесена с микрозърнест (прахообразен) калцит. Незначителното количество на инертен пълнител (2—3%) предполага, че той е примес на варта;

— в състава на варовата мазилка е добавен фибров пълнител (слама);

— червеният пигмент е хематит, а зеленият — вероятно е глауконит;

— техниката на изпълнение на стенописите на гробницата е фрескова.

Осъществяването на проучване на материалите и техниката на изпълнение на стенописите на гробницата на Nonogius от източния некропол на Сердика е само една част от цялостното изследване на този уникален паметник от епохата на късната античност. Необходимо е да бъдат продължени започнатите археологически проучвания на обекта, както и да бъде направен задълбочен анализ на иконографската програма на стенописите. Друг важен за разрешаване проблем е вземането на спешни консервационни мерки относно запазването и съхранението на гробницата, която изложена в условия на нестабилна микроклиматична среда и при наличието на активни деструктивни физико-химични и микробиологични процеси предизвикват бързото разрушаване на стенописите на гробницата.

За осъществяване на настоящото проучване бих желал да изкажа своята благодарност за съдействието и подкрепата на проф. д-р Л. Прашков, проф. д-р В. Инкова, доц. д-р Ал. Султанов, инж. Т. Павлова, д-р Ю. Вълева, Т. Лихо както и на г-жа Дора Димитрова за разрешението ѝ да представя настоящия материал.

БЕЛЕЖКИ

- ¹ Valeva, J. Sur certaines particularités des hypogées paléochrétiens des terres thraces et leurs analogues en Asie Mineure, *Anatolica*, 1979—1980, № VII.
- ² Марков, К. Духовен живот в българските земи през Късната античност (IV—VI), София, 1995.
- ³ Гетов, Л. Погребални обичаи и гробни съоразения у траките през ромската епоха (I—IV), *Археология*, 1970, № 1.
- ⁴ Овчаров, Д. Архитектура и декорация на старохристиянските гробници в нашите земи. *Археология*, 1977, № 4.
- ⁵ Археологическото проучване на гробницата е започнато през 1989 г. под ръководството на г-жа Дора Димитрова.
- ⁶ Първоначалните измервания и оглед на гробното съоразение и стенописната украса бяха осъществени в екип с д-р Ю. Вълева през м. декември 1994 г.
- ⁷ Миятев, Кр. Декоративната живопис на софийския некропол. С., 1925.
- ⁸ Герасимов, Т. Гробница с живопис от Сердика (IV в. на н.е.). *Археология*, 1976, № 2.
- ⁹ Миятев, Кр. Декоративната живопис..., С., 1925.
- ¹⁰ Герасимов, Т. Раннохристиянска гробница при гр. Сандански (Св. Врач), ИАИ, 1966.
- ¹¹ Полингер, Р. Гробница с псалмов текст от Ст. Загора, ИМЮИМ, 14, 1991.
- ¹² Бююклиев, Хр., Калчев, Кр. Раннохристиянска гробница от Ст. Загора, *Thracia antiqua*, 10, Сб. In memoriam Georgi Mihailov, С., 1999.
- ¹³ Delamare, F. Les pigments base d'oxydes de fer et leur utilisation en peinture parietale et murale, *РАСТ*, 1987, 17.
- ¹⁴ Delamare, F. Les rettes vertes et leur utilisation en peinture murale romaine, *РАСТ*, 1987, 17; Delamare, F. Les peintures murales romaines de l'Acropole de Lero..., *Revue d'Archéométrie*, 7, 1983.